

Morten Fink-Jensen: *Den danske reformation*

Noter

For oversigtsværker om reformationen og 1500-tallets danske historie henvises generelt til Lindhardt 1965 og Wittendorff 2003. For reformationstidens danske personer omtalt i bogen henvises generelt til *Dansk Biografisk Leksikon*, hvor der ofte vil være den udførligst tilgængelige information om dem. Generelt om udenlandske personer og begivenheder se desuden Hillerbrand 1996.

Tilløb til forandring

Statskuppet i 1536

S. 2-4. Bispernes fængsling og stændermødet i 1536, se Rørdam 1873, Hassø 1941 og Lindhardt 1965, s. 418-429.

S. 3. Citat (som rettelig lyder "en hob galne ubesindige hunde"), se Rørdam 1873, s. 153.

S. 3. Øvrige citater efter Aa. Andersen 1991 ("den store jammer") s. 184, ("at dette rige ... oprigtigt") s. 184-185 og ("lære, undervise") s. 187 (alle min nudanskning).

Reformationens perspektiver

S. 4-6. For en kort, en mellem og en lang introduktion til den omfattende, internationale reformationslitteratur, se hhv. Marshall 2009, Rublack 2017 og Cameron 2012. Særlig vægt på historikeres forskellige vurderinger af reformationen ses i Dixon 2012. Vurderingerne i en dansk sammenhæng, se Fink-Jensen 2019. En guide til de mange forskellige aspekter af reformationsforskningen er Whitford 2008.

Kirkekritikkens baggrund

S. 8-11. Oversigter over old- og middelalderkirkens historie, herunder forløbet frem mod reformationen, ses i Lausten, *Kirkehistorie* 1997, og bind 1 af Ingesman m.fl. 2012.

Teserne i 1517

S. 11-12. Luthers teseopslag, der efter alt at dømme ikke fandt sted, se Dixon 2012, s. 205-207. Teserne er trykt i dansk oversættelse og med indledning i Christensen m.fl. 1962-1983, bind 1, s. 51-69.

S. 13-14. Bogtrykkets betydning for reformationen i international sammenhæng, se Edwards Jr. 1994 og Maag 1998. I dansk sammenhæng, se Horstbøll 1999 og Pil Dahlerup 2016.

S. 14. Om udviklingen i Luthers teologi, se bidrag af Steffen Kjeldgaard-Petersen i Høiris og Ingesman 2017, bind 1, s. 21-83 og Grane 1983.

Reformatorene

S. 14. Zwingli og Calvin og deres betydning, se som introduktion Rublack 2017, s. 98-104 og 124-174.

S: 14-18. Den Tyske Bondekrig og Thomas Müntzer, se Scott 1989 samt Scott og Scribner 1991.

S. 14-17. Erasmus, humanisme og Luther, se Grane 1983, s. 185-206 og Grane 1992, s. 74-87.

S. 17. Luthers skrifter mod bønderne, se Christensen m.fl. 1962-1983, bind 4, s. 211-301.

Religion og politik

S. 18-22. Christian 2.s regeringstid og Det Stockholmske Blodbad, se Bisgaard 2019.

S. 18-19. Afladshandlen i Danmark, se Lindhardt 1965, s. 225-228.

S. 19. Poul Helgesens reaktion, se Heise 1890-1891, s. 55.

S. 20. Det religiøse liv i senmiddelalderen, se Lindhardt 1965, s. 109-207 og bidrag af Lars Bisgaard i dels Høiris og Ingesman 2017, bind. 2, s. 21-41, dels Gregersen og Bach-Nielsen 2017, bind 1, s. 307-327.

S. 21-22. Karlstadt i København, se Lindhardt 1965, s. 261-263.

S. 22. At præster ikke skulle leve i cølibat, se Aa. Andersen 1991, s. 152.

S. 22. Præsteægteskab i Danmark i 1525, se Kroman 1965, s. 314 og Jacobsen 1984, s. 63.

S. 22. Christian 2.s svar til Erasmus (i sommeren, ikke sensommeren) 1521, se Allen 1864-1872, bind 3, 2. afdeling, s. 106 og Bisgaard 2019, s. 312.

Reformationskampen

Frederik 1. og kirken

S. 24-25. Oprøret mod Christian 2., se Bisgaard 2019, s. 333-343.

S. 25. Frederik 1. og kirken, se Lindhardt 1965, s. 273-351 og Scharling 1974.

S. 26. Citater fra Frederik 1.s håndfæstning, se Aa. Andersen 1991, s. 60-61.

Guds rene ord til folket

S. 27-29. Christian 2. i eksil og forholdet til Luther, se Lausten 1995.

S. 29. Citat fra Hans Mikkelsens brev, se Molde og Rosenkilde 1950, bind 1, upag.

S. 29-30. Poul Helgesens reaktion, se Heise 1890-1891, s. 72-74.

S. 30. Citat Christiern Pedersen, se Molde og Rosenkilde 1950, bind 2, fortalen, upag.

Bondekrig og prædikanter

S. 31-32. Bondeoprør i Skåne og Jylland, se Heise 1875-1877, H.H. Appel 1991 og Wittendorff 2003, s. 140-153.

S. 31. Bønders levevilkår og indførelsen af hals- og håndsret, se Wittendorff 2003, s. 23-36.

S. 31. Kongens og rigsrådets frygt for oprør, se H.H. Appel 1991, s. 81-86 og Heise 1882, s. 163 samt tillæg s. 63.

S. 31. Citat fra Mogens Gøyes rapport til kongen, se H.H. Appel 1991, s. 83-84.

S. 31. Mogens Gøye og luthersk nadver, se Heise 1890-1891, s. 113-115.

S. 32. Hermann Tast i Slesvig, se H.V. Gregersen 1986, s. 51-53.

S. 32. Hans Tausen i Viborg, se Lindhardt 1965, s. 328-335.

S. 34. Citat Poul Helgesen ("lutheriets gift"), se Heise 1890-1891, s. 111.

Et spørgsmål om tolerance

S. 34-37. Herredagene i 1526 og 1527, se Paludan-Müller 1857, Grell 1978 og Lyby 2017, s. 124-147.

S. 34. Citat Poul Helgesen ("kirkerøveriske konge"), se Heise 1890-1891, s. 113.

S. 36. Citater af Frederik 1., se Lindhardt 1965, s. 313.

Bispernes kirke

- S. 37-39. Bisperne, se Lindhardt 1968.
- S. 38. Citat fra Erik Arup, se Arup 1961, B, s. 440.
- S. 38. Biskop Beldenak citeret efter Lindhardt 1965, s. 294.
- S. 38. Invitationen til Eck og Cochläus, se Lindhardt, s. 311.
- S. 38. Citat af Erasmus, se Farge 2010, s. 208 (min oversættelse). Se også Lausten 2016, s. 76.
- S. 39. Rønnows betaling af 3.000 gylden, se Lindhardt 343.

Købstersreformation

- S. 40-44. Reformation i Malmø, se Johannesson 1947, s. 157-177, Lindhardt 1965, s. 345-351 og Lundbak 1985, s. 78-91.
- S. 42. Citat om præstens afståelse af Skt. Petri Kirke, se Kroman 1965, s. 83 og Knudsen 1847, s. 143 og 168-169.
- S. 42. Citat om ødelæggelse af kirken, se Heilesen 1967, s. 39.
- S. 42. Salg af kirkeinventar, se Bager 1987, s. 5.
- S. 43-44. Citater fra Peder Laurentsens *Malmøbogen* efter Rørdam 1868, fol. 10 og 23 (min nudanskning).
- S. 44. Nedrivning af kirker i Viborg i 1529, Lindhardt 1965, s. 333-334.
- S. 45. Om Jens Ibsen, se Rørdam 1860-1862, s. 724-725.

Gråbrødrenes fordrivelse

- S. 45-50. Gråbrødrene og deres fordrivelse se Heilesen 1967 og Langkilde 2007.
- S. 46. Jørgen Kock til Frederik 1. i 1528, se Weibull 1901, s. 76-77.
- S. 47. Citat om Claus Mortensen ("svire med en skøge"), se Heilesen 1967, s. 41.
- S. 47. Citat Poul Helgesen ("Kun kødets lyst"), se Heise 1890-1891, s. 63.
- S. 47. Citat om Claus Mortensen ("bjæffede"), se Heilesen 1967, s. 43.
- S. 47-48. Prædikestole før reformationen, se Langkilde 2007, s. 492. Prædiken på dansk, se Riising 1969 og Riising 1986.
- S. 48. Citat ("idet de sang"), se Heilesen 1967, s. 50.
- S. 49. Citater ("De forbandede" / "Hvor umildt"), se Heilesen 1967, s. 68.
- S. 49. At en munk i Ystad døde, hævdes af Rasmussen 1958 og Lindhardt 1965, s. 386. Det kan dog ikke med sikkerhed udledes af krøniken, kun at han var "døden nær", jf. Heilesen 1967, s. 66-68.
- S. 50. Citat P.G. Lindhardt, se Lindhardt 1965, s. 318.

Bekendelsen i København

- S. 50. Herredagen i 1530, se N.K. Andersen 1954 og Lindhardt 1965, s. 357-377.
- S. 53. Citat brødrene Ulfstand ("Dette lutheri"), se *Dansk Biografisk Leksikon* 1979-1984, bind 15, s. 155. S. 53. Om *Confessio Hafniensis*, se N.K. Andersen 1954.
- S. 54. Citat ("hellige Guds ord" / "gamle hykleri"), se Lundbak 1985, s. 94-95.
- S. 55. Kirkestormen i Vor Frue, se Heise 1890-1891, s. 135-138 og Lundbak 1985, s. 95-102.

Christian 2.s angreb

- S. 56. Christian 2.s forsoning med kejseren, se Lausten 1995, s. 341-379.
- S. 56. Angrebet i Norge og fængslingen, se Heise 1877.
- S. 57. Herredagen i 1533, se Heise 1872-1873, Heise 1873-1874 og Petersen 1972.
- S. 57. Jørgen Friis' udtalelse om at pine Frederik 1., se Rørdam 1873, s. 187.

Rigsrådet regerer

S. 59. Øresundstolden i 1533, se Degn 2010, s. 42-44.

S. 59-60. Processen mod Hans Tausen, se Heise 1872-1873, Lindhardt 1965, s. 406-408 og Lundbak 1985, s. 114-120.

S. 60. Torben Bille og oprøret i Malmø 1534, se Johannesson 1947, s. 198-201 og Lundbak 1985, s. 116-126.

Grevens Fejde

S. 61-63. Generelt om Grevens Fejde, se Paludan-Müller 1853-1854 og Wittendorff 2003, s. 177-206.

S. 61-62. Tilslutningen til grev Christoffer, se Lundbak 1985, s. 121-145.

S. 63. Ove Billes tårer, se Rørdam 1873, s. 183.

Hertugdømmernes betydning

S. 63-65. Reformationen i hertugdømmerne, se H.V. Gregersen 1986 og la Cour 1938.

S. 64. Citat fra Haderslevartiklerne ("gerne giver"), se H.V. Gregersen 1986, s. 127.

S. 65. Kirkeordningen i 1542, se H.V. Gregersen 1986, s. 213-222.

Skipper Clement i Jylland

S. 63-67. Skipper Clement og begivenhederne i Jylland 1534, se Paludan-Müller 1853-1854, bind 1, s. 234-293 og Tvede-Jensen 1985.

Det skånske forræderi

S. 69-70. Belejringen af Helsingborg og København, se Paludan-Müller 1853-1854, bind 1, s. 346-351 og bind 2, s. 349-366.

S. 70. Krigsgælden, se Arup 1961, B, s. 537.

Afslutning og ny begyndelse

Reformationen vedtages

S. 72-73. Forløbet i 1536, se Lindhardt 1965, s. 418-429.

S. 74. Citat fra recessen af 1536, se Aa. Andersen 1991, s. 187.

S. 76. Luthers brev til Christian 3., se N.K. Andersen 1988, s. 113 og Lindhardt 1965, s. 421.

S. 76. Reformationen i Island og Norge (og Færøerne), se Lausten, *Biskop Peder*, s. 313-332 og 380-386.

S. 77. Freden i Speyer 1544, se Lausten 1977, s. 11-12.

En rejsende i reformation

S. 77. Kirkeordinansens tilblivelse, se Lausten 1989.

S. 78-79. Bugenhagen i Danmark, se N.K. Andersen 1988 og Lausten 2011.

S. 79-80. Københavns Universitet, se Rørdam 1868-1877 og Lausten 1991.

S. 80. Citat ("hvis nytte"), se Fink-Jensen 2020.

Kirkeordinansen

S. 80-87. Generelt om Kirkeordinansens bestemmelser, se Lausten 1989.

S. 81-83. Katekismen og skoler, se Appel og Fink-Jensen 2013.

S. 81. Citater ("ej forstyrre"/"antikristelige"), se Lausten 1989, s. 159 og 154.

- S. 83-84. Luther om tiggeri, se Christensen m.fl. 1962-1983, bind 4, s. 95. Om tiggeri se endvidere Jensen 2007 og T. Dahlerup, 1979-81.
- S. 84. Bugenhagens afslag, se H.V. Gregersen 1986, s. 210.
- S. 84-85. Citat Erik Arup, se Arup 1961, B, s. 510.
- S. 85. Citat Christiern Poulsen, se *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 11, s. 470.
- S. 85. Citat fra Kirkeordinansen om bøger, se Lausten 1989, s. 158.
- S. 86. Kirkeordinansens forbehold for et koncil, se Lausten, s. 156.

Befolkningen belæres

- S. 87. Sognepræsternes ansvar efter reformationen, se Appel og Fink-Jensen 2009.
- S. 87. Peder Palladius og visitatsbogen, se Lausten 2003.
- S. 87. Citater fra visitatsbogen ("af gammel" / "herremanden"), se Lausten 2003, s. 59 og 44.
- S. 88. Citater fra visitatsbogen ("så kan Gud" / "hældt" / "Helvedes ild"), Lausten 2003, s. 44, 50.
- S. 89. Citat fra visitatsbogen ("en velfortjent"), Lausten 2003, s. 117.
- S. 90. Citat Morten Hegelund, se Rørdam 1869-1871, s. 799.

Modstand fra præsterne

- S. 91. Kannikkernes modstand, se Lausten, *Biskop Peder*, 1987, s. 272-291 og Rørdam 1868-1877, bind 1, s. 150-168. Citat af Palladius ("uhyrer") efter sidstnævnte, s. 164.
- S. 92-93. Kirkeordinansen om munke og nonner, se Lausten 1989, s. 236-238.
- S. 93. Om Skt. Mikkel Kirke, se Lindhardt 1965, s. 387.
- S. 93. Citat vedr. Krogstrup Kirke, se Rørdam 1883-1889, bind 3, s. 26.
- S. 93. Om kalkmalerierne, se Bolvig 1996.

Efterliv

- S. 94. Citat P.G. Lindhardt ("ormstukken"), se Lindhardt 1965, s. 318.
- S. 94-95. Den teologiske udvikling i tiden efter 1536, se Bach-Nielsen 2012 for et overblik og Kornerup 1959 for en mere indgående skildring.
- S. 95. Spørgsmålet om fortsat reformation, se Gregersen og Bach-Nielsen 2017, bind 3, s. 463-574.
- S. 95-96. Reformationens betydning for det moderne samfund, se Knudsen 2000 og 2006, Petersen 2016 og 2017, samt Østergaard 2003 og 2017.
- S. 96. Om Max Weber, se Weber 2018. Om Webers teori i nordisk velfærdsstatslig sammenhæng, se Nelson 2017.
- S. 96. Citat Niels Kærgård, se Kærgård 2016, s. 69.
- S. 97. Om reformationsåret 2017, se Bach-Nielsen, Gregersen og Kærgård 2018.
- C. 97. Citat Pia Kjærsgaard, se "Her i Folketinget slår vi dagligt nye teser op", *Kristeligt Dagblad*, 31. oktober 2017.
- S. 98. Citat fra *Demokratikanon* 2008, s. 22.
- S. 98-99. Lars Hovbakke Sørensen refereret efter "Reformationen var den største omvæltning", kronik, *Jyllands-Posten*, 13. april 2017.
- S. 99. Citat Jan Lindhardt fra "Hverdagens fingeraftryk fra Luther", *Kristeligt Dagblad*, 11. oktober 2004.
- S. 99. Kritik af reformationsfejringen i 2017, se Herbener 2017, Stjernfelt 2017 og Thomassen 2017. Om Luthers og den danske kirkes holdninger til jøder og muslimer, se de tre værker af Lausten 1992, *Tyrkerfrygt* 2010 og 'de fremmede' 2017.
- S. 99. Citat Frederik Stjernfelt, se leder i *Kritik*, nr. 105, 2010.